

Historische briefhoofden:

niet meer dan een

marketing tool

voor de ijdele ondernemer?

Inleiding

De vaak mooi versierde briefhoofden van handel en nijverheid roepen nostalgie op en spreken tot de verbeelding, niet alleen van de klant aan wie ze in eerste instantie gericht waren, maar vooral van de onderzoeker die geïnteresseerd is in de geschiedenis van een bepaald bedrijf. Binnen de industriële archeologie en techniekgeschiedenis worden briefhoofden al lang gebruikt als onderzoeksmateriaal bij het ontrafelen van de ontwikkelingsgeschiedenis van fabrieksgebouwen¹.

Waar bedrijfsgebouwen al lang uit het omgevingslandschap zijn verdwenen, geeft een briefhoofd vaak nog de enige informatie over het visuele aspect van een bedrijf in het verleden. Ze maken het ook mogelijk weergevonden relictten te toetsen aan onderzoeksmateriaal. Niet zozeer ligt de betekenis van deze briefhoofden in de esthetische kwaliteit ervan, maar heel bijzonder in de daadwerkelijke documentaire en informatieve waarde. Briefhoofden laten verder toe de evolutie van een fabriekscomplex te reconstrueren.

De hiernavolgende bijdrage handelt over briefhoofden van West-Vlaamse bedrijven uit het laatste kwart van de 19de eeuw en de eerste helft van de 20ste eeuw. De Provinciale Archiefdienst West-Vlaanderen bezit een rijke verzameling historische briefhoofden. De hierna beschreven specimina van West-Vlaamse briefhoofden maken deel uit van de archiefreeks 'vergunningen betreffende de gevaarlijke, ongezonde en hinderlijke bedrijven'².

Laatstgenoemde archiefreeks bestaat uit vergunningsdossiers voor het oprichten en uitbreiden van bedrijven, ateliers, werkplaatsen, opslagplaatsen, machines en toestellen.

Aangezien het gaat om meer dan alleen maar bedrijven, gebruikt men de term 'inrichtingen'.

De wetgeving gaat terug tot 15 oktober 1810 wanneer Napoleon een uniforme vergunningplicht invoert voor op te richten bedrijven³. De inrichtingen worden

daarbij ingedeeld in drie klassen naargelang de graad van hinder die ze veroorzaken.

Finale doelstelling van de wetgeving bestond erin de hinder, schade en ongemak van de omliggende inrichtingen voor de bewoners tot een minimum te herleiden.

Doorheen de 19de en 20ste eeuw werd de wetgeving herhaaldelijk aangepast en gemoderniseerd. Ze kent haar huidige toepassing in de Vlarem-decreten.

¹ A. Linters, De wortels van Flanders' Technology. Industrieel Erfgoed - industriële archeologie in Vlaanderen, Leuven, Kritak, 1987, p. 264.

² Sinds februari 2003 loopt aan de Provinciale Archiefdienst West-Vlaanderen en de Universiteit Gent het Max-Wildiersproject (FWO Vlaanderen) 'ontsluiting en valorisatie van de dossiers aangaande de hinderwetgeving als basis voor de studie van de industrialisering en industriële vervuiling in West-Vlaanderen, 1863-1970 (projectnummer G.0197.03N). De stadsarchieven Brugge en Roeselare participeren eveneens mee in het project.

³ *Pasinomie*, 1810-1811, 15 oktober 1810, 183.

MAGASIN D'HORLOGERIE DE GENÈVE
Rue Magelein, N° 17 à Gand.

FABRIQUE
D'HORLOGES PUBLIQUES
et Appareils électriques.

CH. VAN LANCKER
BREVETÉ
HORLOGER DE LA VILLE.
Successeur de CH. NOLET.

FABRIQUE
DE
MONTRES CONTROLEUR
Compteurs
Pour Machines à vapeur
Bancs à Broches &c

M. Grand Théâtre 2: Gand *Dei*

Pour vente et livraison des marchandises ci-après détaillées payables à Gand, au comptant, en espèces ayant cours légal.

Gand, le 12 Mars 1885

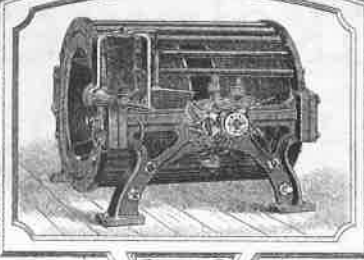
Gand. Lith. Meyer-Van Loo.

Twee briefhoofden uit de pionierstijd van de industrialisering van de electriciteit in België. Boven: briefhoofd jaren anno 1880 voor het "Au Magasin d'Horlogerie de Genève" van Charles Van Lancker, dynamische opvolger van Charles Nolet, eerste horloger de la ville, eigenaar van een fabrique d'horloges publiques, d'appareils électriques, montres controleur, compteurs pour machines à vapeur, bancs à broches, etc. Nolet was de uitvinder van de eerste elektrische openbare uurwerken, waarvan er al vanaf 1853 een honderdtal overal binnen Gent zijn geplaatst. Onder: briefhoofd uit dezelfde periode, van één der oudste buitenlandse fabrikanten van elektrische motoren en installaties in België gevestigd - de (Belgian) Thomson-Houston Electric Company. (Verzameling MIAT, Gent)

BELGIAN THOMSON-HOUSTON Electric Company

TELEGRAMS
"CUTOUT" BRUXELLES.

OFFICE:
18 CHAUSSEE DE WAVRE 18.

Bruxelles le 13 Mars 1888

*Transmissie te Marmmen
Le 21-5-88
Van Marmmen*

*Donneres vlam
in 1/2 uur Minuten*

De archiefreeks 'gevaarlijke, ongezonde en hinderlijke inrichtingen' bevat vervallen vergunningsdossiers van de grootste en meest vervuilende bedrijven (klasse 1) van West-Vlaanderen die zijn afgeleverd tussen 1875 en 1970. Deze bronnenreeks telt diverse interessante documenten die kunnen gebruikt worden voor de studie naar het industriële verleden⁴. In dit artikel concentreren we onze aandacht op één aspect eruit, de briefhoofden. Briefhoofden vinden we overwegend terug in bedrijfsarchieven en overheidsarchieven. Beide archieftypes bevatten doorgaans grote collecties correspondentie. Briefhoofden komen overwegend voor op facturen, offertebrieven, verzendbrieven, e.d. Een aantal briefhoofden uit deze bronnenreeks werden al opgenomen in de catalogus die verschenen is naar aanleiding van de tentoonstelling (1998) 'Goed garen gesponnen? Industrialisatie in de provincie West-Vlaanderen, 1800-1940'⁵.

In 1975 wees Van den Abeelen al op het belang van deze briefhoofden voor de studie van de industriële archeologie⁶. Over de ontstaansgeschiedenis en typologie van het briefhoofd is in het algemeen maar weinig relevante literatuur voorhanden. De meeste literatuur die voorhanden is, komt van onze Noorderburen. In het bijzonder werden de briefhoofden van textielbedrijven van naderbij onderzocht⁷.

Giel Van Hooff geeft in zijn artikel over het briefpapier van de Helmondse textielnijverheid een goed overzicht van de vele aspecten die er aan de briefhoofden vastzitten⁸. In Vlaanderen waagden Van Belle en Linters zich aan een typologie van de briefhoofden⁹. In dit artikel wordt aan de hand van een aantal geselecteerde briefhoofden de typologische benadering verfijnd. Hoe zien briefhoofden er doorgaans uit? Welke informatie geven de geïllustreerde briefhoofden? Hoe presenteerden West-Vlaamse ondernemers zich met hun briefhoofd? Zijn de historische briefhoofden slechts te beschouwen als een *marketing tool* van de 19de en 20ste-eeuwse ondernemer of vormen ze daarentegen een

belangrijke bron voor de studie van de industriële geschiedenis. Andere mogelijke onderzoeksvragen, zoals de werkwijze van de drukker en de kostprijs van een briefhoofd, blijven grotendeels buiten beschouwing.

Tijdwinst

Onder een briefhoofd verstaan we het gedrukte opschrift bovenaan het briefpapier, uiteenlopend van een eenvoudige tekst tot en met een afbeelding van het bedrijf omringd door versiering. Briefhoofden mogen niet verward worden met reclame- en adreskaarten. Deze porseleinkaarten mogen als de voorloper van het briefhoofd worden beschouwd¹⁰. De meest bewaarde reclame- en adreskaarten van West-Vlaamse ondernemingen dateren uit het midden van de 19de eeuw¹¹. Het briefhoofd is in feite een introductie tot het geschreven woord en bevat heel dikwijls een pompeuze voorstelling. De gewoonte om een briefhoofd te gebruiken is er enerzijds gekomen uit praktische overwegingen en anderzijds om reden van herkenbaarheid en duidelijke communicatie naar externen (klanten, overheid) toe.

Midden de 19de eeuw raakt voorbedrukt papier in opgang. Goedkopere, vaak gekleurde papiersoorten worden vanaf dan vervaardigd. Tot die tijd werd gewoon, geheel met de hand beschreven schrijfpapier voor zakelijke correspondenties gebruikt.

Het was wel een gebruik om in een hoek van het papier een monogram of stilistisch fraaie initialen in reliëf aan te brengen. Voorts was het ook gebruikelijk de enveloppe te stempelen met de firmanaam.

Het plaatsen van een afbeelding van het bedrijf op briefpapier is een gewoonte die pas omstreeks 1850 wordt geïntroduceerd.

Hoewel dit procédé aanvankelijk duur zal zijn geweest, was het veel efficiënter. De klerken hoefden voortaan niet telkens weer dezelfde bedrijfsgegevens over te schrijven of te typen.

De opkomst van de industrialisatie in de provincie West-Vlaanderen gaat gepaard met een toenemende vraag naar handelsdrukkerij. Het is ook aan de toename van de leesvaardigheid van een breder publiek toe te schrijven dat in zakelijke correspondentie de vraag groeide naar gedrukte

informatie zoals reclamemateriaal, prijslijsten, verkoopcatalogi en brochures, maar eveneens administratief drukwerk zoals facturen, correspondentiekaarten en bedrukt briefpapier.

Briefhoofden waren niet alleen in administratief opzicht veel praktischer en efficiënter, men kon er ook mee uitpakken bij de geadresseerde. Dit was vooral het geval wanneer een imposante afbeelding van het bedrijf in opdruk was afgebeeld. Briefhoofden fungeerden als visitekaartje, ze dienden om te imponeren. De indruk die de fabrikant naliet, was dan ook belangrijk. Het briefhoofd diende ook om het vertrouwen van de klant te winnen. Mede daarom dat het briefhoofd aan de onderneming een dynamisch, energiek en betrouwbaar imago moest meegeven. De overdreven zwarte rookpluimen die uit de fabrieksschoorstenen komen, zijn een teken van intense activiteit, voorspoed, werkgelegenheid en welvaart. Als vertegenwoordiger van de onderneming was dit briefhoofd in zekere mate de weerspiegeling ervan. In die zin is het als historicus van belang te weten in welke mate het briefhoofd de realiteit weergeeft.

Het uitzicht van een briefhoofd evolueerde mee met de tijd: van eenvoudige belettering, over een meerkleurendruk tot prachtige briefhoofden op basis van fotografische procédés. Welke procédés werden gebruikt? Tot 1850 werd de tekst als boekdrukwerk verzorgd en werden de afbeeldingen in houtgravure toegevoegd. Eind 18de eeuw werd de lithografie uitgevonden door de Duitser Aloys Senefelder¹². Lithografie raakte in de loop van de 19de eeuw sterk in gebruik en werd veelvuldig toegepast voor het drukken van publiciteits- en handelsdrukwerk. Dit drukprocédé verdreef de traditionele reproductiemethoden voor drukwerk zoals ets, houtsnede of de kopergravure. Lithografie had bijvoorbeeld ten opzichte van etsen het voordeel dat het toeliet op grote oplage te produceren. Bovendien was het mogelijk met een litho een tekening doordringend in de steen aan te brengen die tijdens het productieproces even scherp bleef. Letters en illustraties konden op een vrije wijze op het papier samen worden geplaatst, wat uitermate geschikt was voor briefhoofden. Nog beter werd het toen omstreeks 1850 de kleurenlithografie algemeen werd. Een met litho bedrukt papier bleek bovendien uitermate geschikt voor briefwisseling en (standaard) formulieren¹³.

Modetrends

Het is niet bekend wanneer in West-Vlaanderen het commerciële briefhoofd in gebruik is geraakt in handelscorrespondentie. Het oudste briefhoofd uit de reeks 'hinderlijke inrichtingen' dateert uit 1889¹⁴. Tot 1900 gaat het om sobere briefhoofden, die zich beperken tot een eenvoudige, maar uitvoerige belettering van de bedrijfsnaam en de producten.

Erna groeit het briefhoofd uit tot een prachtige meerkleurendruk waarop de fabrieksgebouwen en de omgeving worden afgebeeld. Veel bedrijven beeldden graag de eigen fabrieksgebouwen op hun briefpapier af. Daarbij werd overdrijving niet geschuwd.

Elke ondernemer wilde dat zijn patrimonium zo gunstig mogelijk werd weergegeven. Vooral wanneer grotere fabriekscomplexen ontstaan, wordt het aantrekkelijker om door middel van een fabriekslandschap een panorama met spoorlijnen en fabrieksschoorstenen af te beelden.

De lithograaf maakte daarvoor gebruik van het zogenaamde 'kikvorsperspectief' om de fabrieksgebouwen groter, imposanter en omvangrijker te doen lijken. Naast het kikvorsperspectief werd het vogelvluchtperspectief toegepast. Vanuit een hogergelegen standpunt werden de bedrijfsgebouwen weergegeven. Vanaf 1920 bereikt men met de toepassing van de luchtfotografie hetzelfde effect¹⁵. Muntjeweff onderscheidt twee types briefhoofden: met afbeelding en

⁴ Mestdagh J., 'Ontsluiting en valorisatie van archiefreeks over hinderwetgeving: een pilootproject in Vlaanderen', *Bibliotheek- & Archiefgids*, 2004, 5, pp. 22-27; Mestdagh J., 'Hinderwetvergunningen: een multidisciplinaire bron', *Erfgoed voor Industrie en Techniek* [ter publicatie].

⁵ Vannieuwenhuysse J. (red.), *Goed garen gesponnen? Industrialisatie in de provincie West-Vlaanderen 1800-1940*, Provincie West-Vlaanderen - Archiefdienst, Brugge, 1998, 240 p.

⁶ Van den Abeelen G., 'Industriële archeologie', in: *En toen kwam de machine. Ontmoeting met de industriële archeologie*, Brussel, 1975, p. 18.

⁷ P.J.M. Van Gorp en R. Peeters, *Textiel fabrieken op briefhoofden 1866-1956*, Tilburg, 1981; Giel van Hooff, 'Helmonds textielnijverheid in de 19de eeuw op briefhoofden': *De Vlasbloem. Historisch jaarboek voor Helmond* (1984), p. 135-155; H. Muntjeweff, 'Een fabriek in vogelvlucht. De presentatie van de firma Pieter van Dooren op haar bedrijfsdrukwerk', *Tilburg. Tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur*, VIII (1990), 1, pp. 12-19.

⁸ Giel van Hooff, *op.cit.*, p. 135-155.

⁹ J. Van Belle, 'Commercieel briefpapier: een weinig bekende bron voor de historisch topografie van de steden. Een poging tot typologie', *Tijdschrift van het Gemeentekrediet*, 47 (1993), nr. 1, pp. 43-60, A. Linters, *Febelgra bestaat 10 jaar. Briefhoofden in Limburg 1850-1914*, Febelgra Brussel, 1989, s.p.

¹⁰ M. Baert, 'Ikongrafische studie van de 19de-eeuwse lithografische adres- en reclamekaarten in verband met metaalwaren', in *Oostvlaamse Zanten*, LIII, 1978, 3-4, pp. 91-121.

¹¹ Een groot deel van deze porseleinkaarten wordt bewaard in de Stedelijke Openbare Bibliotheek Biekorf, Brugge.

¹² Aloys Senefelder bedacht in 1798 het principe van de steendruk en de meerkleurenlithografie. Zie D. van Lente, *Illustratietechnieken*, in: H. Lintzen, *Geschiedenis van de techniek in Nederland: de wording van een moderne samenleving 1800-1900 (deel II)*, Zutphen, 1993, p. 261.

¹³ Ibidem, p. 263.

¹⁴ Provinciale Archiefdienst West-Vlaanderen, reeks 'Vergunningen betreffende gevaarlijke, ongezonde en hinderlijke inrichtingen'.

¹⁵ J. van den Bogaard, 'De archiefschat van J. Van den Bogaard', *Archievenblad*, februari 2005, jrg 109, nr. 1, p. 3.

zonder afbeelding van de bedrijfsgebouwen¹⁶. De eerste categorie kan opgedeeld worden naargelang de fabriek in kikvorspectief (portret/ voor- en zijaanzicht) of vogelperspectief (landschap) is afgebeeld. Indien de onderneming niet wordt afgebeeld, komen ofwel letters met medailles ofwel letters met machineafbeeldingen in de plaats. Briefhoofden met letters en medailles dateren uit de beginperiode van de industrialisatie, toen vooral in kleine fabriekjes werd geproduceerd. Het onderscheid in briefhoofden gaat mee met de evolutie van de tijd. Het ontwerp van de briefhoofden kan immers niet los gezien worden van de kunststromingen. Ze volgen modetrends.

De tekening wordt vanuit één standpunt gemaakt. De façade van de fabriek of het gebouwencomplex werd schuin op de voorgrond op het beeldvlak geplaatst om de omvang ervan te benadrukken. Alle technieken maken bewust gebruik van de perspectivische vertekening van de landschapsomgeving rond het fabriekscomplex om het bedrijfsgebouw zo positief mogelijk voor te stellen. In sommige gevallen werd de landschapsomgeving gewoon weggelaten om het bedrijfsgebouw(en) nog meer te accentueren. Een aantal drukkers voegden op vraag van de fabrikant een gefantaseerde, idyllische omgeving (bv. parkachtige tuinen of overdreven rokende schoorstenen) rond het bedrijf toe. De werkelijkheid werd geweld aangedaan ten gunste van de fabrikant. In die zin werden ook de mensen en dieren minuscuul op het briefhoofd afgebeeld om het bedrijf nog majestueuzer te doen lijken. Heel dikwijls zijn symbolische verwijzingen in een briefhoofd verwerkt.

Werkelijkheid of bedrog?

De briefhoofden verschaffen de historicus diverse inlichtingen.

Vooreerst levert het briefhoofd de naam van de onderneming, het adres en de vermelding van de producten.

Wanneer de productie vele vormen begon aan te nemen, werden meestal enkel de 'pronkstuk(ken)' weerhouden.

Daarnaast vinden we op een briefhoofd nog enkele nuttige gegevens terug, zoals het telefoonnummer, de post- of de bankrekening, de vermelding van de juridische vorm en eventueel de openingsuren van het kantoor.

Als geschreven vermelding vinden we verder terug '*Maison fondée en ...*'.

Niet alleen geeft ons dat informatie over de oprichtingsdatum van de onderneming, maar tegelijk vormde het een bewijs van degelijkheid en kwaliteit.

Op briefhoofden figureren nog andere elementen. Van Belle omschrijft deze categorie elementen als 'verkoopbevorderende tekens'¹⁷. Volgens deze Vlaamse historicus maakt de morfologie van letters en tekens onderdeel uit van 'verborgen verleiders'. Verschillende schriftbeelden werden gebruikt: het Engelse, het ronde, het half schuinschrift, Romeinse letters, cursiefdruk, ...vetjes, gewoon, meer of minder geaccentueerd. Vooral aan de initialen van de eigennamen (lees bedrijfsnamen) werd met heel veel accuratesse gewerkt. Deze aandacht voor detail is enkel vanuit marketing standpunt te verklaren. Diezelfde nauwkeurigheid treffen we aan bij de afbeelding van bedrijfsgebouwen. De fabrieksgebouwen lijken steeds in perfecte staat te verkeren. Orde en een harmonie van lijnen voeren hier de boventoon. Zoals eerder al aangeven, wenste de opdrachtgever vaak dat ook de directe entourage mee op het briefhoofd werd geplaatst, zoals verbindingswegen (spoorwegen, waterlo-

pen,...), de groene omgeving en het binnenhof. Alles straalt een sfeer van orde, rust en sereniteit uit, ook wanneer de afbeelding gestoffeerd werd met mensen (werklui, klanten,...). Geen wanordelijke groepen vaklui, geen massa in beweging die de aandacht opeist. In zekere zin vrolijkte deze afgewogen activiteit onder mensen het beeld op. Van Belle ziet hierin een weergave van het geïdealiseerd universum, een gedeeltelijk opnieuw samengestelde wereld zonder enig spoor van de strijdende arbeidersklasse. Briefhoofden als getuigenis van maatschappelijke structuren en verhoudingen.

Naast de fabrieksgebouwen ziet men op sommige briefhoofden de arbeiderswijken.¹⁸

Oog voor detail, harmonie en orde betekent nog niet dat de afbeeldingen ook waarheidsgetrouw zijn. Een kritisch oog van de historicus is hierbij noodzakelijk, in het bijzonder wat de omvang van het bedrijfscomplex betreft. Zaagdaken werden veelvuldig

¹⁶ H. Muntjeweff, *op.cit.*, p. 15.

¹⁷ J. Van Belle, *op.cit.*, p. 44.

¹⁸ *Ibidem*, p. 45.

gebruikt om de indruk te wekken van een ruim gebouw. Deze indrukwekkende volumes met zaagdaken bieden het voordeel dat een ruimte wordt opgevuld. Het gebruik van een schuin perspectief versterkte deze illusie alleen maar. Alles stond in het teken van verkopen en 'image building' naar de klant toe, al streefde het ook de ijdelheid van de ondernemer. Weerspiegelen deze afbeeldingen nu de werkelijke situatie? Ja en nee. In ieder geval moet men omzichtig te werk gaan bij het voor waar nemen van deze illustraties. Muntjeweff stelde zich deze vraag ook en ging op zoek naar een antwoord. Hij toetste de briefhoofden van de Tilburgse wolspinnerij Piet van Dooren aan ander historisch onderzoeksmateriaal (o.a. plattegrond brandverzekering, oude luchtfoto) en kwam tot de vaststelling dat het briefhoofd vrij goed overeenstemde¹⁹. Van Dooren stelde het zelf op prijs dat de fabriekpanorama's in hoge mate 'natuurgetrouw' werden afgebeeld. Van Dooren bood weerstand aan de gewoonte van de drukker om de fabriek grootser en mooier voor te stellen dan ze in werkelijkheid was. Hij stelde hoge eisen inzake detail, nauwkeurigheid, compositie en waarheidsgetrouwheid. Een wijziging in de omgeving van het bedrijf of aan het fabriekscomplex zelf betekende meteen een nieuw briefhoofd²⁰. Van Dooren mag echter wel beschouwd worden als de uitzondering op de regel²¹, al stelt J. D'Hondt dat de afbeelding op een briefhoofd van de katoenspinnerij Felix Dujardin (Assebroek), om zeer realistisch beeld gaat²². De (grond)plannen uit de archiefreeks 'gevaarlijke, ongezonde en hinderlijke inrichtingen' vormen een geschikt instrument om de

objectieve visuele waarde van de briefhoofden te gaan toetsten. Slechts sporadisch bevatten de plannen ook een vooraanzicht van de bedrijfsgebouwen. Maar ook op basis van de grondplannen kan een oordeel geveld worden over de werkelijke waarde van de briefhoofden. Uit de confrontatie van een beperkte selectie briefhoofden en grondplannen kunnen we twee opmerkelijke conclusies afleiden. Ten eerste stellen we vast dat de omvang van de fabrieksgebouwen zoals afgebeeld op de briefhoofden niet correspondeert met die weergegeven op de plannen. We hebben eerder in deze bijdrage aangeduid welke technieken de lithograaf ter dienste nam om de onderneming groter af te beelden dan in werkelijkheid het geval was. Ten tweede kunnen we uit onze bevindingen opmaken dat de structuur van het bedrijf zoals voorgesteld op het briefhoofd niet overeenkomt met de indeling die we aantreffen op de grondplannen.

Naast zaagdaken, waren hoge schoorsteenfabrieken een ander instrument om illusies te creëren. De overdreven rokende fabrieksschoorstenen fungeren als bewijs van een goed draaiend bedrijf. Sommige firma's hebben in deze roetkringels die door de wind worden meegenomen hun naam aangebracht. Ze stralen een zekere trots uit en vormen een herkenningspunt in het landschap. Mede daarom dat de ontwerper ze vaak te pas en te onpas gebruikt om evenwicht te krijgen in de compositie. Schoorstenen, werkplaatsen en andere elementen uit de landschapsomgeving waren gemakkelijk te verplaatsen en te verwisselen, dus is het een zaak om met de nodige omzichtigheid te handelen. Een nauwgezet

onderzoek waarbij briefhoofden van één bepaald bedrijf over een lange termijn worden gevolgd en getoetst aan ander bronnenmateriaal, kan wel doeltreffend zijn. Soms bleef een briefhoofd héél lang geldig, ondanks wijziging aan het fabriekscomplex en veranderingen in de productie. Ofwel was de voorraad zo groot dat men verplicht was jarenlang hetzelfde briefhoofd te gebruiken ofwel werd bij een herdruk heel vaak de oude lithografie overgenomen. Een ander teken van voorspoed en ontwikkeling is de aanwezigheid van grote vervoermiddelen (trein, schip,...) en transportwegen (water, spoorweg,...).

Op briefhoofden worden niet enkel de fabrieksgebouwen afgebeeld. Uit de typologie van Van Belle, blijken heel wat andere aspecten centraal te staan²³. Op het briefpapier van sommige ondernemingen staat de toeleveringsactiviteit afgebeeld. In de meeste gevallen gaat het dan om activiteiten uit de mijnbouwindustrie. Op andere briefhoofden wordt het afgewerkt product - en meestal het pronkstuk uit de collectie - voorgesteld en de gebruiksmogelijkheden ervan weergegeven. Andere ondernemingen beelden de diverse productiefasen af. Kleine ondernemingen opteren er vaak voor om zowel de werknemer als het product voor te stellen. In de lijn met de wapenschilden uit de heraldiek, kiezen fabrikanten ervoor de naam van hun merk weer te geven. Deze laatste toepassing merken we bijvoorbeeld sterk op bij de Izegemse schoen- en borstelfabrieken. Iedere volwaardige fabrikant heeft zijn eigen productnaam, bv. luxeschoenen 'L'Aigle' (P. Vandermeulen-Debosschere - Emelgem) of borstels van het merk

¹⁹ H. Muntjeweff, *op.cit.*, passim.

²⁰ Ter illustratie hiervan het volgende: 'Nadat in 1887 het kantoor, de paardenstal en het wolmagazijn door brand waren verwoest, vond nieuwbouw en gelijktijdig uitbreiding daarvan plaats. Op het briefhoofd uit 1888 zien we die nieuwe situatie duidelijk weergegeven, met een schitterende aangelegde tuin ernaast, en op die achtergrond hangen de wollen lakens te drogen. (...)'.
(...)'.

²¹ P.J.M. Van Gorp en R. Peeters, *op.cit.*, passim

²² J. D'Hondt, De iconografie van de katoenspinnerij Dujardin (1848-1878), *Het Brugs Ommeland*, 31 (1998), pp. 272.

²³ J. Van Belle, *op.cit.*, pp. 55-60.

'L'Hirondelle' (A. Devolder - Izegem)²⁴. In het ene geval wordt een arend ('aigle') afgebeeld, in het andere geval een zwaluw ('l'hirondelle').

In het briefhoofd van de Kortrijkse wolwasserij en matrassenfabriek Albert Corneille wordt de grondstof, het schaap, afgebeeld (zie verder)²⁵.

MANUFACTURE DE CHAUSSURES DE LUXE " L'AIGLE "

MARQUE DÉPOSÉE

EXPOSITION D'ANVERS 1930 : MÉDAILLE D'OR
EXPOSITION DE BRUXELLES 1935 : GRAND PRIX

TÉLÉPHONE : ISEGHEM 291
COMPTE CHÈQUES POSTAUX : 1533.03
REGISTRE DU COMMERCE COURTRAI : 895

F. CH. 12017 V.

P. VANDERMEULEN-DEBOSSCHERE

EMELGHEM-ISEGHEM
40, RUE REEPER

Le 15 December 1943

Provinciaal Bestuur
West-Vlaanderen
Brugge

Briefhoofd van de Izegemse schoenfabriek P. Vandermeulen-Debosschere (1943)

Kwaliteitslabel

De ondernemer wilde via de briefhoofden een dynamisch imago en vertrouwen creëren bij de klant. Daarbij is het van belang dat de klant weet dat de onderneming kwaliteitsproducten aanbiedt. Van Belle onderscheidt drie soorten van 'bewijzen': (1) de tijd, (2) de officiële erkenning en (3) de koninklijke erkenning²⁶.

De tijd staat garant voor kwaliteit. Slecht draaiende bedrijven houden het niet lang vol. Het opschrift 'Maison fondée en...' of 'Sinds...' verwijst naar deugdelijkheid, kwaliteit en een lange traditie. Een tweede 'bewijs' van kwaliteit is de erkenning van een internationale jury, van wie mag aangenomen worden dat ze competent waren. Wat kan een betere referentie zijn dan een prijs van een internationale jury moest de klant denken. Veelvuldig figureren tal van medailles en andere beloningen behaald tijdens tentoonstellingen en allerhande salons op de briefhoofden. Naast de internationale erkenning

pronkten veel bedrijven met hun koninklijke erkenning. Wie was strenger inzake kwaliteitsvereisten dan de Koning zelf? Het etiket van hofleverancier als ultieme bewijs van superkwaliteit.

Het vertrouwende aspect werd nog versterkt door de vermelding 'gedeponereerd handelsmerk', wat een officieel erkend statuut verleende aan het merk. Er bestonden een hele resem technieken die de klant moest overtuigen van de kwaliteit en degelijkheid van het product. Briefhoofden hadden niet alleen de functie van visitekaartje voor de onderneming, ze dienden ook de identiteit van de firma kenbaar

te maken. Het bedrijf moest snel herkenbaar zijn. Er werden diverse procédés gebruikt om de onderneming te identificeren. Ten eerste werden, zoals eerder beschreven, de gebouwen afgebeeld te midden van hun omgeving. Hiervoor gebruikte de drukker het schuin perspectief. Ondanks het feit dat heel wat ondernemers hun fabriekscomplex graag wat fraaier en ruimer zagen voorgesteld in de briefhoofden, was het niettemin belangrijk dat het de (potentiële) klant in staat stelde het bedrijf en de omgeving te herkennen wanneer hij ter plaatse kwam. Het briefhoofd moest dus vrij degelijk representatief zijn, in het bijzonder wat de voorgevel van het gebouw betrof en de topografische herkenningspunten (straten, bomen, transportmiddelen- en wegen, plein,...). Enkel in werkelijkheid bestaande herkenningspunten zorgden ervoor dat de klant de plaats herkende.

Furnes, le 7. 6. 1908

Monsieur Le Gouverneur,

*Les sous-signes, ou ministres,
Leurs. Le loc. louterie oi rofeur " Veurne Ambacht*

Briefhoofd van de Veurnse boterfabriek van de Samenwerkende Maatschappij Veurneambacht (1908)

Het briefhoofd van de Veurnse boterfabriek van de Samenwerkende Maatschappij Veurneambacht uit 1908 is in dit verband illustrerend²⁷. Het landschap wordt als achtergrond gebruikt.

Op briefhoofden figureren sporadisch landschapselementen uit de omgeving of eigen aan de gemeente waarin de onderneming is gevestigd. Op het briefhoofd prijken naast de afbeelding van de boterfabriek, ook afbeeldingen van bekende Veurnse historische gebouwen (Sint-Walburga, de Sint-Niklaaskerk en het belfort).

Opvallend bij dit briefhoofd is de tweetaligheid waarin alle vermeldingen en opschriften voorkomen.

Briefhoofden waren in die periode overwegend in het Frans opgesteld, de taal van de bourgeoisie of de heersende taal in Vlaanderen. Het thema van de heraldiek (wapenschild) is eveneens present in dit briefhoofd.

Om de klant te overtuigen van de kwaliteit van het product, verwijst men zowel naar de degelijkheid van de grondstoffen, naar het eigenlijke productieproces als naar het eindproduct:

'Fijnste room boter bewerkt naar het laatste gezondheids en wetenschappelijk stelsel voortkomende van de beroemde vette weiden van veurneambacht men gelast zich voorraden te bereiden'.

²⁴ Provinciale Archiefdienst West-Vlaanderen, reeks 'Vergunningen betreffende de gevaarlijke, ongezonde en hinderlijke inrichtingen', A.3./A.5./A.7.-G.B./2000/4 e en A.3.-G.B./1998/83 m

²⁵ Provinciale Archiefdienst West-Vlaanderen, reeks 'Vergunningen betreffende de gevaarlijke, ongezonde en hinderlijke inrichtingen', A.3./A.5./A.7.-G.B./1998/30 f

²⁷ J. Van Belle, *op.cit.*, pp. 47-49.

West-Vlaamse briefhoofden

De hier gepresenteerde selectie van briefhoofden uit de 19de eeuw werd gemaakt omdat ze informatief en representatief zijn voor de besproken periode en navenante ontwikkeling. Sommige onder hen mogen omwille van hun illustratieve waarde ongetwijfeld tot de pronkstukken uit de collectie worden gerekend. Het oudste briefhoofd dateert uit 1889. In de archiefreeks bevinden zich een aantal briefhoofden uit dat jaartal.

Na dit scharnierjaar neemt het aantal briefhoofden opmerkelijk toe. In sommige delen van Nederland kwam het gebruik van briefhoofden na 1850 veelvuldig voor; in andere delen blijkt na 1880 het aantal gebruikers van briefhoofden toe te nemen²⁸. De eerste briefhoofden uit de provinciale archiefreeks 'hinderlijke inrichtingen', kenmerken zich door hun decoratieve typografie. Het accent ligt duidelijk op de grafische vormgeving van de belettering, zoals in de lijst van producten die de firma J. De Jaegher, Ateliers de Construction, Forges & Fonderies de Bruges - gedateerd 1889 - links in de marge over de gehele lengte van het briefpapier laat drukken in meer dan 20 verschillende lettertypes²⁹. Volgens J. Van den Boogaard weerspiegelt de stilering van de meest gebruikte lettertypen uit deze periode de voorkeur voor overdadig versierd fin de siècle decorum³⁰. De vernieuwing op grafisch gebied, de stilistische versobering die kenmerkend is voor de Art Nouveau of de Jugendstil en zijn intrede maakt in deze periode, is nog niet te zien. Wellicht oordeel-

de zowel drukker als ondernemer dat het veiliger was aan te sluiten bij de heersende bourgeoisie-smaak. Aan die eerste briefhoofden is in geen enkel geval een illustratie toegevoegd. Dat was uiteraard duurder dan een loutere belettering. Van den Bogaard stelt dat het merendeel van de vroege briefhoofden van Limburgse bedrijven afkomstig zijn van handelsondernemingen, transport-bedrijven en winkels. Industriële ondernemingen zouden pas later op de trend inhaken³¹. Gezien het beperkt aantal briefhoofden uit de archiefreeks 'hinderlijke inrichtingen' voor de beginperiode is het weinig evident deze uitspraak te bevestigen voor wat de West-Vlaamse bedrijven betreft.

Het briefpapier blijft duidelijk zakelijk: de naam van het bedrijf staat centraal en de producten of activiteiten er omheen zijn ofwel links of rechts in de marge in een kleiner en verschillend lettertype gedrukt. Er bleef bijna geen ruimte meer over om te schrijven. De drukker of ontwerper werden zelden vermeld. Op het briefhoofd van de firma J. De Jaegher en haar opvolger 'Ateliers de Construction, Forges et Aciéries de Bruges' staat links onderaan in minuscule letters de naam van de graveur vermeld. In het eerste geval gaat het om de vermaarde Franse briefhoofdendrukker Arnaud die actief was in Lyon en Parijs; in het tweede geval gaat het om Jules Strickaert-Deschamps uit Brussel³². Het blijft de vraag of de drukkerij of het bedrijf voor het ontwerp van het briefhoofd een kunstenaar onder de arm nam. In elk geval zijn de afbeeldingen, zoals verder in deze bijdrage nog

zal blijken, met heel veel grafische vakkennis vervaardigd.

Het oudste briefhoofd uit de collectie is dus van het Brugse metaalbedrijf J. De Jaegher - Ateliers de Construction, Forges & Fonderies de Bruges (cfr. supra). Centraal staat de naam van het bedrijf. Het opschrift neemt bijna een kwart van de ruimte weg. Links staat een volledige lijst van 'producten' in verschillend lettertype, van boven tot onder. Bij dit briefhoofd ligt het accent duidelijk op de decoratieve typografie. We vinden tal van nuttige gegevens terug met betrekking tot het bedrijf: de naam, de juridische vorm, adres en de *core business* van het bedrijf. Korte tijd later fusioneert deze firma met 'Usines Ferd Feldhaus' en wordt omgedoopt tot Ateliers de Construction, Forges & Aciéries de Bruges. Van dit 'nieuwe' bedrijf vinden we een briefhoofd terug dat dateert uit 1895. Opnieuw ligt de nadruk op de grafische vormgeving van de belettering. Er zijn geen illustraties aanwezig. Centraal staat de naam van het bedrijf, zij het wat minder uitgesponnen dan het vorige briefhoofd. In de koptekst zit heel wat informatie vervat: de juridische vorm van het bedrijf, de naam (waarbij nader toegelicht wordt dat het gaat om een fusie van twee bedrijven) en het maatschappelijk kapitaal. De 'producten' zijn opnieuw opgesomd in een lijst van boven naar onder. Op enkele kleine wijzigingen na, is deze lijst dezelfde. De volgorde waarin deze 'producten' zijn opgesomd, komen exact overeen. Alleen de belettering verschilt, al is wel voor eenzelfde stramien te zijn gekozen.

²⁸ Provinciale Archiefdienst West-Vlaanderen, reeks 'Vergunningen betreffende de gevaarlijke, ongezonde en hinderlijke inrichtingen', A.3.-G.B./1997/23 d.

²⁹ P.J.M. Van Gorp en R. Peeters, *op.cit.*, p. 135-155, H. Muntjeweff, *op.cit.*, pp. 12-19.

³⁰ Provinciale Archiefdienst West-Vlaanderen, reeks 'Vergunningen betreffende de gevaarlijke, ongezonde en hinderlijke inrichtingen', A.3.-G.B./1997/4 a

³¹ J. van den Boogaard, 'Ter attentie van...negentiende-eeuwse briefhoofden uit de collectie van het SHCL', in: *Regionale geschiedenis zonder grenzen. Opstellen aangeboden aan prof. Dr. J.C.G.M.*, Maastricht, 1998, p. ? nazien...

³² *Ibidem*, p. 187.

1278 V 455

N:1

Ateliers de Construction, Forges & Fonderies de Bruges

J. De Jaegher

(SOCIÉTÉ EN NOM COLLECTIF)

ADRESSE
POUR LETTRES & TÉLÉGRAMMES
ATELIER DE JAEGER
BRUGES

BRUGES, le 16 Mars 1889.
(Belgique)

SPECIALITÉS

PONTS & CHARPENTES EN FER

GAZOMÈTRES

& Appareils divers pour
USINES A GAZ DISTILLERIES & BRASSERIES

BROYEURS à MORTIERS & AUTRES

BOÎTES A L'HUILE & A GRAISSE
ROUES & ESSIEUX
MONTÉS POUR MATÉRIEL DE CHEMIN-DE-FER

PONTS A PESER

Plaques et Ponts Tournants

SIGNAUX, CROISEMENTS & CHANGEMENTS DE VOIE

WAGONS DIVERS POUR CHEMINS-DE-FER

TRAVAUX DE TERRASSEMENT, CARRIÈRES & MINES

VOIES PORTATIVES

FONDERIE D'ACIER DE FER & DE CUIVRE

Pièces de Forges, Boulons et Rivets

TUYAUX A AILETTES
POUR CHAUFFAGE

ANNEXES :
Deux plans

Monsieur le Gouverneur,

Nous venons solliciter de votre bienveillance, l'autorisation de construire sur notre propriété et ce conformément aux plans ci-joints annexés en deux expéditions, une fonderie avec ses dépendances.

Ainsi que le montre nos plans, cette fonderie est située sur la parcelle 678 section D, bornée au Nord par la rue de la Fonderie, au Sud par des terrains servant de pâturages, à l'Est par le prolongement de la rue Val des Roses et à l'Ouest par le Boulevard de la Maison d'Or.

Les plans joints à la présente figurent l'ensemble de la propriété à l'échelle de 1:1000, les détails de la construction sont donnés à une échelle plus grande (1 à 100).

A Monsieur le Gouverneur de la Province
de la Flandre Occidentale à
Bruges.

Nos Marchandises voyagent sans risque et par les chemins de fer les plus rapides. Elles sont payables dans Bruges et nos agents, ou assurés par le Gouvernement en vertu de la loi du 15 Mars 1889.

Briefhoofd van het Brugse metaalconstructiebedrijf J. De Jaegher, Ateliers de Construction, Forges & Fonderies de Bruges (1899), later verandert de naam van het bedrijf in La Brugeoise. De huidige naam van het bedrijf is Bombardier.

Er is nog ander briefhoofd uit 1889, dat van het Willebroekse bedrijf De Naeyer en Cie³³.

Opvallend verschilpunt is het feit dat alles links is gecentreerd. Zowel de naam van het bedrijf, het adres, de 'producten', de zusterondernemingen als de internationale erkenningen vullen de volledige linkerkant van de pagina. De belettering is héél sober, weinig verschillende lettertypes, alleen de lettergrootte verschilt. Vanaf 1895 lijken de eerste illustraties bescheiden hun plaats op te eisen naast de belettering. Bij wijze van illustratie het briefhoofd (1899) van de N.V. Handelsvereniging (Nieuwpoort), gespecialiseerd in de import en export van cokes en steenkool³⁴.

Op het briefhoofd wordt een driemaster afgebeeld tussen de swingende golven, een 'weelderig' rokende schoorsteen en het opschrift 'Stad Nieuwpoort'. De belettering en de illustratie staan in de linker bovenhoek. Wat opvalt, zijn de bijkomende nuttige gegevens die we uit het briefhoofd kunnen afleiden: de verkoopsmodaliteiten, de naam van de bedrijfsleider en de telefoon. Op het eerste zicht lijkt het alsof door toevoeging van illustraties de ruimte die het briefhoofd inneemt op het briefpapier vermindert. Een gelijkaardig, maar opmerkelijk decoratiever briefhoofd is dat van het Oostendse visbedrijf Henri Haspeslagh³⁵. In de tekstvakjes en -banderol is duidelijk meer frivoliteit en ornament aanwezig. Patronen, ranken en tal van versieringen zijn op de achtergrond aanwezig.

De overgang van de 19de naar de 20ste eeuw blijkt een héél duidelijke trendbreuk te zijn. Illustratief is het briefhoofd van de Zwevegemse draadtrekkerij St. Antoine, Léon Bekaert uit 1902³⁶.

De afbeelding van het bedrijvencomplex en de omgeving wordt overduidelijk geaccentueerd. Een duidelijke breuk met de decoratieve typografie waar de nadruk eerder lag op de grafische vormgeving van de belettering. Het schuin perspectief, de zaagdaken en de ontelbare ramen en deurtjes worden ook hier weer gebruikt om de indruk te wekken van een ruim gebouw.

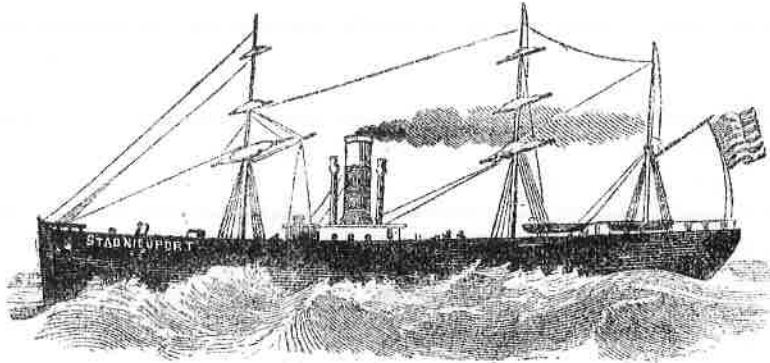
HANDELSVEREENIGING

SOCIÉTÉ ANONYME

NIEUPOORT (BELGIQUE)

Directeur : G. VANDESOMPEL

CHARBONS, COKE & CHAUX
de toutes provenances

IMPORTATION DE CHARBONS ANGLAIS
EXPORTATION DE PAILLES & FOURRAGES
Affrètements & Expéditions.

Adresse télégraphique :

HANDEL - NIEUPOORT.

TÉLÉPHONE N° 9.

N. B. — Toutes les ventes sont censées être faites à Nieuwpoort et au comptant, et nous ne renonçons nullement à ce droit, quand nous faisons traite sur nos acheteurs ou quand nous recevons des valeurs en paiement.

Briefhoofd van de Société Anonyme Handelsvereniging, Nieuwpoort (1899)

³³ Provinciale Archiefdienst West-Vlaanderen, reeks 'Vergunningen betreffende de gevaarlijke, ongezonde en hinderlijke inrichtingen', A.3.-G.B./1997/4a en 17 j.

³⁴ Provinciale Archiefdienst West-Vlaanderen, reeks 'Vergunningen betreffende de gevaarlijke, ongezonde en hinderlijke inrichtingen', A.3.-G.B./1997/2 I

³⁵ Provinciale Archiefdienst West-Vlaanderen, reeks 'Vergunningen betreffende de gevaarlijke, ongezonde en hinderlijke inrichtingen', A.3.-G.B./1997/28 gg

³⁶ Provinciale Archiefdienst West-Vlaanderen, reeks 'Vergunningen betreffende de gevaarlijke, ongezonde en hinderlijke inrichtingen', A.3.-G.B./1997/19 s

107²

DE NAEYER & CIE
WILLEBROECK

Willebroeck

Pâtes à papiers, Papiers
&
Chaudières multitubulaires inexplosibles
BREVETÉES S.G.D.G.

PREMIÈRES MÉDAILLES D'OR
AUX EXPOSITIONS
D'AMSTERDAM 1877 & DE PARIS 1878.

3 DIPLÔMES D'HONNEUR
EXPOSITION INTERNATIONALE D'AMSTERDAM 1883.

DIPLÔME D'HONNEUR
EXPOSITION INTERNATIONALE DE NICE 1884.

3 DIPLÔMES D'HONNEUR
EXPOSITION UNIVERSELLE ANVERS 1885

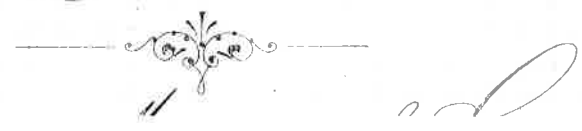
DIPLÔME D'HONNEUR
À L'EXPOSITION INTERNATIONALE D'OSTENDE 1888

PRIX DE PROGRÈS & PRIX D'HONNEUR
AU GRAND CONCOURS INTERNATIONAL
DE BRUXELLES 1888.

USINES
À WILLEBROECK & À GRAINHEM
(Belgique)
ATELIERS À LILLE (NORD)
RUE DU CHEVALIER FRANÇAIS, N° 1.

*respectueuse
par la p
mise en s
avec chu
ci-joints
de pèche
Monsieur
dératior*

Les paiements se font
aux Bureaux de BRUXELLES,
Quai au Foin, 21.

J'ai l'honneur de porter à votre connaissance que le nouveau Châlotin à vapeur, ayant 110 litres de condensation et des machines à vapeur, avec une machine

Briefhoofd van het Oostendse visbedrijf Henri Haspeslagh (1898)

De vier hoge rokende fabriek-schoorstenen - links twee en rechts twee - moeten voor een evenwicht zorgen in de compositie. Het hele complex is keurig omheind en lijkt wel te midden een parkachtige omgeving te liggen. De mensen en de dieren zijn minuscuul afgebeeld in verhouding tot het fabriekscomplex, alweer om de illusie te wekken van een ruime oppervlakte. Een teken van voorspoed en gunstige ontwikkeling vormen de nabijheid van transportmiddelen en -mogelijkheden. Rechts van het bedrijvenscomplex valt een goederentrein waar te nemen, even verder twee transportschepen. Naast deze elementen, moet de vermelding L.B. 'trade mark' (gedeponeerd handelsmerk) het vertrouwen van de (potentiële) klant nog versterken. Een vertrouwen dat nog aangescherpt wordt door vermelding

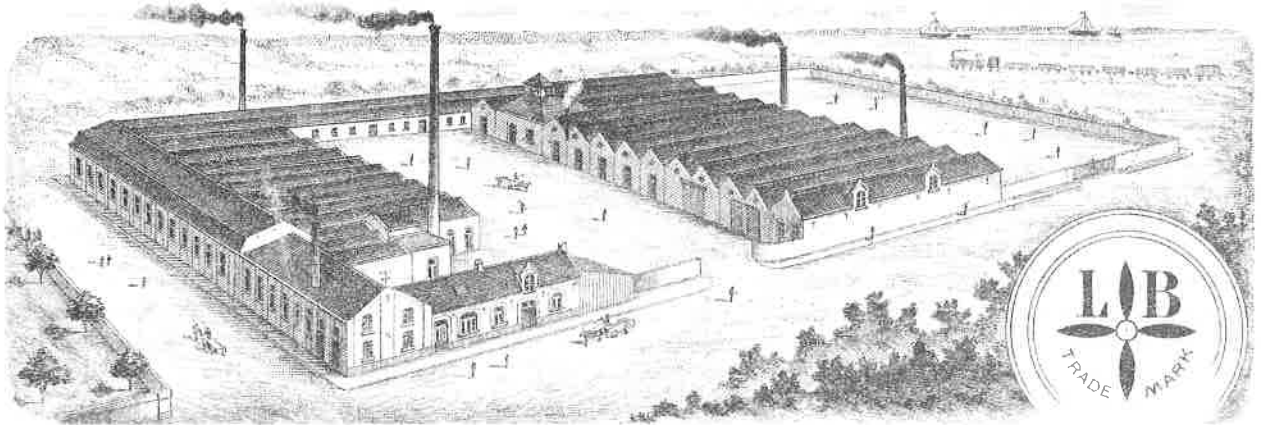
van de internationale prijzen en brevetten. Een nog recenter voorbeeld dat duidelijk de trendbreuk aanduidt, is het briefhoofd van de bekende Kortrijkse brouwerij 'Emile Lust-Verscheure' (1897)³⁷. Een bundeling van interessante elementen komen voor op het briefhoofd, illustratief voor de typekenmerken van een briefhoofd. Links wordt het product afgebeeld, een fles bier met daarboven in grote letters de productnaam, 'Stout'. Dat het bier goed is voor de gezondheid staat volgens dit briefhoofd buiten kijf. Er wordt zelfs verwezen naar dé Franse wetenschappers uit de 19de eeuw: Louis Pasteur en Emile Duclaux. Geen betere referentie dan dit, moet de bedrijfsleider gedacht hebben. De kwaliteit van het product wordt nog eens extra in de verf gezet door het opschrift: 'Cette bière d'une fabrication toute particulière se recommande par

ses propriétés spéciales. Elle est surtout bienfaisante et nutritive pour les enfants et personnes d'une santé débile. Prise entre les repas, elle possède le grand avantage de procurer une digestion facile et régulière. Plusieurs fois déjà son efficacité a été proclamée par des médecins'. Verder opvallend zijn de frivole tekstvakjes en -banderol en de afbeelding van de brouwerij in een ovaal medaillon. Een tendens blijktbaar in deze periode om het bedrijfsgebouw (of schip) in een ovaal ring af te beelden. Dezelfde techniek hebben we opgemerkt bij het briefhoofd van het visbedrijf van Henri Haspeslagh (cfr. supra).

³⁷ Provinciale Archiefdienst West-Vlaanderen, reeks 'Vergunningen betreffende de gevaarlijke, ongezonde en hinderlijke inrichtingen', A.3.-G.B./1998/64 c

USINE ST ANTOINE, LÉON BEKAERT, SWEVEGHEM (BELGIQUE)

TRÉFILERIE..FABRIQUE DE RONCES ARTIFICIELLES, TREILLAGE, GRILLAGE À TRIPLE TORSION & À SIMPLE TORSION.

CRAMPONS & CRAMPILLONS
RESSORTS DE LITS, ETC
NATTES FROTTE-PIEDS
en fil d'acier.
TROIS BREVETS
MÉDAILLES À DIFFÉRENTES EXPOSITIONS.
Adresse télégraphique
BEKAERT SWEVEGHEM

Sweveghem (Belgique) le 6 June 1902.

*Bygevoegde stukken :
1 plan.*

Mijnheeren,

Ik heb d'eer U^o de toelating te verzoeken, tot het veranderen.

Briefhoofd van de Zwevegemse draadtrekkerij St. Antoine Léon Bekaert (1902)

Briefhoofd van de Kortrijkse brouwerij 'Emile Lust-Verscheure' (1897)

Cette bière dans fabrication toute particulière
est commandée par ses propriétés spéciales.
Elle est surtout recommandée et indiquée pour
les enfants et personnes d'une santé délicate.
Prise entre les repas, elle possède le grand
avantage de procurer une digestion facile
et saine. Placée dans des bouteilles
elle préserve sa fraîcheur.

*Je soussigné, Louis Suet, Brasseur,
détaché par les factuels, après avoir vu Charles
-Edelmann, mon locataire, en avoir aucune connaissance
de ma signature sur laquelle j'ai fait opposition
à la continuation de la fabrication de la Société
Romano. Je déclare ne lui en avoir la moindre*

Dezelfde elementen en technieken komen steeds weer terug. Wel evolueren briefhoofden met de tijd, gaan alsmear meer tot de verbeelding spreken en worden een prachtige meerkleurendruk. De Brugse haringrokerij en rolmopsfabriek Em. Van den Abeele-D'Hoore gebruikt een prachtig briefhoofd (1909) met zowel de voorgevels van de gebouwen als een panoramisch zicht vanuit schuin vogelperspectief³⁸. Er heerst een intense menselijke activiteit aan de voorzijde van de onderneming. De bedrijfsgebouwen lijken wel een volledige straat in te palmen. Let ook op de binnenplein(en) en de hoge bomen die voor evenwicht en symmetrie zorgen. Bomen ter vervanging van de rokende fabrieksschoorstenen? De tekstvakjes en -banderol kenmerken zich door frivoliteit en ornament.

Het bedrijf bevindt zich als het ware in een zeehaven, volledig vrijstaand. De werkelijkheid was anders. De haringrokerij was gelegen aan de Coupure, niet meer dan een tiental meter breed. Het bedrijf was zowel links als rechts omgeven door andere gebouwen en was bijlange niet zo omvangrijk (ondanks het feit dat het vier huisnummers in beslag nam) als afgebeeld op het briefhoofd. De bomen stonden er wel degelijk, en driemasters ankerden geregeld aan wal. We krijgen de indruk dat de haringrokerij ten midden een 'groene' omgeving (de bomen achteraan de bedrijfsgebouwen) is ingeplant, terwijl het in realiteit in het stadscentrum was gevestigd. Foto's uit die periode tonen aan dat de omgeving er héél anders uitzag³⁹. De bedrijfsgebouwen zijn intussen verdwenen.

Een vergelijkbaar briefhoofd vinden we terug van de Zandvoordse steenbakkerij en pannenfabriek H. Maria-H. Antonius (1913)⁴⁰. Vanuit vogelperspectief hebben we panoramisch zicht op de voorgevels van het bedrijvencomplex en de entourage. Alle handelsactiviteit vindt opnieuw plaats aan een kaai. De twee fabrieksschoorstenen zorgen voor een perfecte balans.

³⁸ Provinciale Archiefdienst West-Vlaanderen, reeks 'Vergunningen betreffende de gevaarlijke, ongezonde en hinderlijke inrichtingen', A.3.-G.B./1997/20 k

³⁹ Provinciale Archiefdienst West-Vlaanderen, reeks 'Vergunningen betreffende de gevaarlijke, ongezonde en hinderlijke inrichtingen', A.3.-G.B./1997/68 b

⁴⁰ Zie beeldenbank van de stad Brugge.

⁴¹ Provinciale Archiefdienst West-Vlaanderen, reeks 'Vergunningen betreffende de gevaarlijke, ongezonde en hinderlijke inrichtingen', A.3.-G.B./1997/104 qq

Bruges, le 21 Septembre 1909.

Messieurs le Président et Membres de la
 Deputation Permanente du Conseil Provincial

Briefhoofd van de Brugse haringrokerij Em. Van Den Abeele-D'Hoore (1909)

De goederentrein rijdt dwars door het fabriekscomplex en lijkt zich wat verderop wel door een rotsachtig landschap te moeten begeven. Helemaal in de verte - de verhoudingen in perspectief kloppen niet helemaal - bevindt zich het station. Dat de fabriek uit diverse afdelingen bestaat, wordt nog eens geaccentueerd door de vermeldingen 'hangars' en 'bureel'.

Het vogelperspectief, de zaagdakken en het panoramisch zicht wekken het idee op van een omvangrijk gebouwencomplex. Bij dit briefhoofd vinden we echter nog een element terug dat doet denken aan een briefhoofd uit de 19de eeuw. De 'specialiteit van het huis', de producten worden opgenomen in een lijst. Nieuw is echter dat de algemene koopvoorwaarden worden vermeld op het briefpapier.

Hieruit blijkt de dubbele band van het briefpapier met de eigenlijke verkoop. Aan de ene kant wordt het voor de verkoop gebruikt om de verkoopvoorwaarden en de prijzen bekend te maken. Aan de andere kant wordt het gebruikt om de verkoop af te ronden en de factuur op te maken.

Toepassingen op basis van fotografische procédés betekenen een nieuwe stap in de evolutie van briefhoofden. Het briefhoofd van het bekende Izegems schoenbedrijf 'Eperon d'Or' (1938) is al van een heel andere orde dan de tot dusver besproken types en is een toepassing van dit fotografisch procédé⁴¹.

De technieken en de doelstelling om de indruk te wekken van een omvangrijk bedrijf zijn gebleven.

Briefhoofd van de Zandvoordse steenbakkerij en pannenfabriek H. Maria-H. Antonius (1913)

De kenmerkende informatieve gegevens eveneens, bv. het opschrift 'Maison fondée en...', adres, telefoon, specialiteit, de nationale en internationale erkenning, de 'titel' van hofleverancier. Briefhoofden veranderen duidelijk van karakter vanaf de jaren 1930. Twee types van briefhoofden halen in deze periode de bovenhand. Ofwel wordt het fabrieksgebouw via een fotografische weergave afgebeeld op het briefhoofd, ofwel beperkt men zich tot een sobere belettering. In beide gevallen blijven de gegevens die eigen zijn aan de onderneming, zoals de bedrijfsnaam, de producten, het adres, telefoonnummer behouden. Een nog betere toepassing van het fotografisch procédé vinden we terug in het briefhoofd (1944) van het metaalbedrijf (ijzergieterij) Michel Van de Wiele uit Marke⁴².

Een ander briefhoofd uit het Interbellum, dat van de Brugse en Gentse brouwerijen 'Aigle Belgica' (1938) vertoont nog sterk een aantal kenmerken die typerend zijn voor de briefhoofden uit de eerste twee decennia van de 20ste eeuw: de overdreven roken- de fabriekschoorstenen, het panoramische zicht, het schuin perspectief, etc⁴³. Het concept is bij dit briefhoofd niettemin anders. Hier kiest de firma ervoor om aan de ene kant de brouwerij in Brugge te tonen en aan de andere kant die in Gent. Beide brouwerijen lijken wel onderdeel uit te maken van één en dezelfde landschapsomgeving. Briefhoofden zijn ook een getuigenis van de technologische evolutie. Het briefhoofd van de matrassenfabriek 'Etablissements Albert Corneille' is in dit kader treffend. Paard en kar zijn verdwenen en

⁴² Provinciale Archiefdienst West-Vlaanderen, reeks 'Vergunningen betreffende de gevaarlijke, ongezonde en hinderlijke inrichtingen', A.3.-G.B./1997/8 o

⁴³ Provinciale Archiefdienst West-Vlaanderen, reeks 'Vergunningen betreffende de gevaarlijke, ongezonde en hinderlijke inrichtingen', A.3./A.5./A.7.-G.B./1998/37 e

⁴⁴ Provinciale Archiefdienst West-Vlaanderen, reeks 'Vergunningen betreffende de gevaarlijke, ongezonde en hinderlijke inrichtingen', A.3./A.5./A.7.-G.B./1998/A.3./A.5./A.7.-G.B./1998/30 f

Briefhoofd van de Izegemse schoenfabriek Eperon d'Or (1938)

**SPÉCIALISTE DE LA CHAUSSURE
COUSU-MAIN**

Eperon d'Or

MAISON FONDÉE EN 1863

Eperon d'Or

VAN DOMMELE FRÈRES

ISEGHEM (BELGIQUE)

EXPORTATION
ADRESSE TÉLÉGRAPHIQUE:
EPERON D'OR - ISEGHEM
TÉLÉPHONE: N° 55
Chèques Postaux: BRUXELLES N° 39.212
LUXEMBOURG N° 7.131
R. C. COURTRAI N° 112

AFGEGEVEN
28. NOV 1939
VAN DE WIELE

**Provinciaal Bestuur van
West - Vlaanderen
Dienst van den Arbeid
BRUGGE**

**PROVINCIAAL BESTUUR
VAN WEST-VLAANDEREN
ING 26 NOV 1939
KABINET.**

den 24 November 1939

Mynheeren,

58387

In datum van 23 Februari 1923 werd ons de machtiging

vervangen door wagens en vrachtwagens. Dit briefhoofd staat vol van evenwicht en symmetrie. Zowel links (de grondstof, het schaaap) als rechts (de bedrijfsgebouwen) staat een afbeelding. En de ruimte tussenin wordt opgevuld door tekst (de 'specialiteiten van het huis'), de ene kant in het Frans, de andere kant in het Nederlands. Briefhoofden waren bijzonder frequent in het Frans opgesteld.

Dat men met de afbeeldingen op briefhoofden omzichtig moet zijn, blijkt uit de confrontatie van twee briefhoofden van hetzelfde bedrijf. Het net besproken briefhoofd van de matrassenfabriek uit 1936 wordt vergeleken met een briefhoofd van dezelfde onderneming uit 1931. In een tijdspanne van nog geen 5 jaar zien de bedrijfsgebouwen en de omgeving er totaal verschillend uit.

De spoorweg is gebleven, evenals de fabriekschoorsteen, al staat deze de ene keer in het midden van het fabriekscomplex en de andere keer erachter. De gebouwen zijn totaal verschillend. In deze tussenperiode is het bedrijf wel uitgebreid met een wolwasserij, maar dit kan mijns inziens onmogelijk deze metamorfose volledig verklaren. Het omgevingslandschap is anders. Op het ene briefhoofd lijkt zich weinig (bijna geen gebouwen, behalve de Leie en een spoorweg) in de onmiddellijke omtrek te bevinden; op het andere briefhoofd is de directe omgeving volgepropt met huizen en bedrijfsgebouwen. Briefhoofden zijn tijdens de jaren 1940-1950 duidelijk op de terugweg, al komen ze sporadisch nog voor, zij dat ze minder tot de verbazing spreken dan voorheen.

Briefhoofd van het metaalbedrijf (ijzergieterij) Van de Wiele uit Marke (1944)

IJZERGIETERIJ & WERKHUIZEN

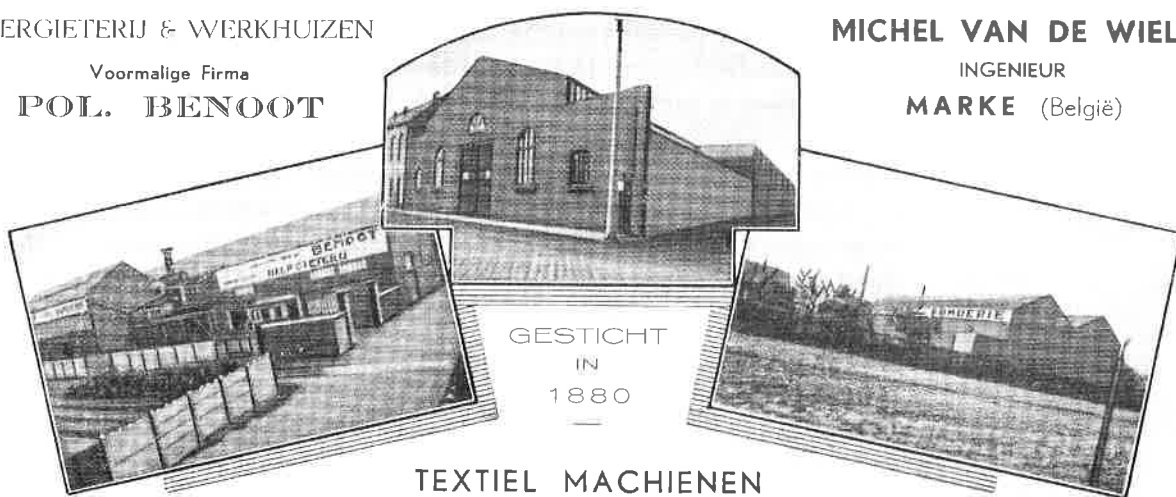
Voormalige Firma

POL. BENOOT

MICHEL VAN DE WIELE

INGENIEUR

MARKE (België)

Tel. : Kortrijk 560

Telegraphisch Adres : Benoot Marke

H. R. Kortrijk 411

Postcheckrekening : 137095

Marke 21 Maart 1944.

Bijgevoegde stukken mij d'ho uwerzijde van 21/3/1944.

1/ Plan de vriedubbel

2/ K.V. straat plan

3/ Uitbreidel volan vanden leper

4/ Bewijs van storting van 250 Fr. op postcheckrekening 137095
 Inlichting van veld op Brussel.

GRANDES BRASSERIES RÉUNIES

Aigle Belgica

SOCIÉTÉ ANONYME GAND

BIÈRES

A FERMENTATION HAUTE & BASSE
EN FÛTS ET EN BOUTEILLES

GAND { TÉLÉPH ADM 13163
 BUREAUX 10200
 COMPTÉ CHEQ. POST 13273
 ADR. TÉLÉG. BELGICA-GAND

BRUGES { TÉLÉPH DIRECTION 31462
 BUREAUX 33038 327.06
 COMPTÉ CHEQ. POST. 220652
 ADR. TÉLÉG. AIGLE-BRUGES

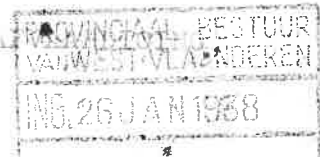
REGISTRE DU COMMERCE
GAND N°1977

GAND
NOUVELLE PROMIÈRE 25
BRUGES
QUAI STANNE 24

le 25 Januari 1938 .

ERSTENDEIGE PROVINCIALE A
te BRUGGE .

PROF. AUTEUR DE RÉPONSE
12/5 .
QUAI Ste ANNE, 24 à BRUGES

Besluit

Briefhoofd van Gentse en Brugse brouwerij 'Aigle Belgica' (1938)

Vanaf de tweede helft van de 19de eeuw nemen handelsondernemingen en industriële bedrijven de gewoonte aan om op hun handelsdrukkerwerk (correspondentie, facturen, brochures,...) voorgedrukte 'reclameboodschappen' aan te brengen. Dit gebeurt zowel vanuit administratief, praktisch als vanuit marketing standpunt. Briefhoofden variëren van een decoratieve typografie tot prachtige meerkleurendrukken waarop het fabriekscomplex te midden van een idyllische omgeving wordt weergegeven. Briefhoofden hebben hun nut voor de historicus, maar ze dienen met de nodige reserve te worden behandeld. De lithograaf toverde in opdracht van de ijdele ondernemer tal van technieken uit zijn hoed om de indruk te wekken van een omvangrijk fabrieksgebouw. De briefhoofden fungeerden bovenal als een marketing tool die de potentiële klant diende te overtuigen van de kwaliteit en degelijkheid van de 'producten'. Om de historische bruikbaarheid van briefhoofden in te schatten, moeten ze getoetst worden aan ander materiaal (kadasterplannen, plannen uit de reeks hinderlijke inrichtingen of inventarissen van inboedel bij faillissementen).

FABRIQUE DE MATELAS

LAVAGE & COMMERCE DE LAINES

COMPTE CHÈQUES POSTAUX N° 89585
TÉLÉPHONE 627
REGISTRE DU COMMERCE
COURTRAI 2791

A. CORNEILLE

Installation Spéciale

POUR LA FABRICATION DE FLOCONS

Soufflerie de Poils de Lapins

LAINES, KAPOK, CRINS, PLUMES, ETC

COURTRAI (BELGIQUE) le 11 Juni 1931.
Rue du Gouvernement, 27

Aan den Heer Gouverneur der Provincie.

Mynheer,

ETABL. ALBERT CORNEILLE

WOLWASSCHERIJ
MATRASSENFABRIEK
FLOKON BEWERKING
WINDHAARBLAZERIJ

9. PARKSTRAAT
9. RUE DU PARC

KORTRIJK
COURTRAI

LAVAGE DE LAINES
FABRIQUE DE MATELAS
FABRICATION DE FLOCONS
SOUFFLERIE DE POILS DE LAPIN

ZOON EN OPVOLGER VAN HET HUIS A. CORNEILLE (VADER)
FILS & SUCESSEUR DE LA MAISON A. CORNEILLE (PÈRE)

TELEFOON N° 462
TÉLÉPHONE N° 462

H.R.-KORTRIJK 2012
R.C. COURTRAI

POSTCHEK N° 2306 05
CHÈQUE POSTAL N°

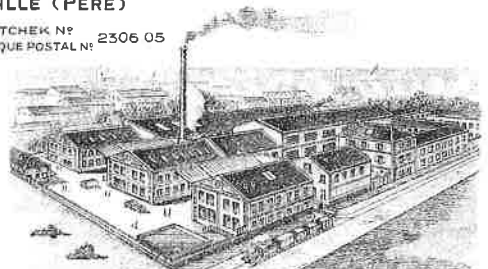
MARQUE DÉPOSÉE

GRONDSTOFFEN VOOR
BEDDERIJEN

MATRASWOL
GEWAARBORGD OP FAKTUUR
WINDHAAR
KAPOK FLOKON
PLUIMEN
PAARDSHAAR
CRIN VEGETAL
ZEEGRAS
BEDDECOUTIL

MATIÈRES PREMIÈRES
POUR LITÈRIES

LAINES À MATELAS
GARANTIE SUR FACTURE
POILS DE LAPIN
KAPOK FLOCON
PLUMES
CRIN ANIMAL
CRIN VÉGÉTAL
ZOSTERE
COUTILS À MATELAS

SPOORWEGVERTAKKING-EMBRANCHEMENT

KORTRIJK den 23 Décembre 1936
COURTRAI

Aan den Heer Burgemeester der Stad Kortryk.

Geachte Heer Burgemeester,

Met deze verzoek ik U beleefd my de toelating te willen geven, een stoomketel aan te leggen in een myner Magazynen, gelegen Parkstraat 9 Kortryk & Eigendom van den Heer Georges Robbe, Parkstraat 8, Kortryk).

Bibliografie

- Baert M., *Ikongrafische studie van de 19de-eeuwse lithografische adres- en reclamekaarten in verband met metaalwaren*, in *Oostvlaamse Zanten*, LIII, 1978, 3-4, pp. 91-121.
- Baetens R., *Industriële archeologie in Vlaanderen. Theorie en praktijk*, Antwerpen, De Standaard, 1988, 271 p.
- Coppejans-Desmedt H., *Industriële archeologie en archief*, in *En toen kwam de machine. Ontmoeting met de industriële archeologie*, Brussel, 1975, pp. 70-77.
- D'Hondt J., *De iconografie van de katoenspinnerij Dujardin (1848-1878)*, *Het Brugs Ommeland*, 31 (1998), pp. 262-275.
- David J., *Beeldmateriaal en technieken. Richtlijnen bij het gebruik van de afbeeldingen als bron voor de geschiedenis van de technieken*, in *Oostvlaamse zanten*, LXIV, 1989, 3, pp. 135-192.
- Deweerd A., *Rond een briefhoofd van de pianofabriek Lieven Fonteyne te Roeselare*, *Rollarius. Bulletin van het geschied- en oudheidkundig genootschap van Roeselare en Ommeland*, 31 (2002), pp. 119-129.
- Giel van Hooff, *Helmonds textielnijverheid in de 19de eeuw op briefhoofde: De Vlasbloem. Historisch jaarboek voor Helmond* (1984), p. 135-155.
- Linters A., *De wortels van Flanders' Technology. Industrieel Erfgoed - industriële archeologie in Vlaanderen*, Leuven, Kritak, 1987, 320 p.
- Linters A., *Febelgra bestaat 10 jaar. Briefhoofden in Limburg 1850-1914*, Febelgra Brussel, 1989, s.p.
- Muntjeweff H., *Een fabriek in vogelvlucht. De presentatie van de firma Pieter van Dooren op haar bedrijfsdrukkerij*, Tilburg. *Tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur*, VIII (1990), 1, pp. 12-19.
- Pyncket M., *Briefhoofden uit de Franse periode (1794-1815)*, 't Wingheroen. *Kontaktblad van de heemkundige kring dr. Rembry-Bath te Menen*, 14 (1990), pp. 33-37.
- Van Belle J., 'Commercieel briefpapier: een weinig bekende bron voor de historische topografie van de steden. Een poging tot typologie', *Tijdschrift van het Gemeentekrediet*, 47 (1993), nr. 1, pp. 43-60.
- Van den Boogard J., *De archiefschat van Jac Van den Boogard*, *Archievenblad*. Uitgave van de Koninklijke Vereniging van Archivarissen in Nederland, 109, februari 2005, nr. 1, p. 3.
- Van den Boogard J., *Ter attentie van...negentiende-eeuwse briefhoofden uit de collectie van het SHCL*, in: *Regionale geschiedenis zonder grenzen. Opstellen aangeboden aan prof. Dr. J.C.G.M.*, Maastricht, 1998, pp. 173-196.
- Van Effelterre J., Desmedt M., *Briefhoofden tijdens de Franse revolutie en bezetting (1794-1814)*, *Gestella krantje: driemaandelijks tijdschrift voor familiekennde, heemkunde en geschiedenis van Gistel en omgeving*, 21 (1999/2000), pp. 37-43.
- Van Gorp P.J.M. en Peeters R., *Textielfabrieken op briefhoofden 1866-1956*, Uitgave Nederlands Textielmuseum, Tilburg, 1981.
- Van Lente D., *Illustratietechniek*, in: H. Lintzen, *Geschiedenis van de techniek in Nederland: de wording van een moderne samenleving 1800-1900*, deel II, Zutphen, 1993, p. 261-275.
- Van Troostenberghe C., *Oude briefhoofden uit Middelkerke*. Graningate: een driemaandelijks tijdschrift van de heemkring van Middelkerke, 31 (1983), pp. 171-178.
- Vannieuwenhuysse J. (red.), *Goed garen gesponnen? Industrialisatie in de provincie West-Vlaanderen, 1800-1940*, Provincie West-Vlaanderen - Archiefdienst, Brugge, 1998, 240 p.